

ҒТАХР 03.20.00

ҚАЗАҚ – ЖОҢҒАР ТАРТЫСЫНДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қ.А. Нұрғазы^{1*}, Қ.Қ. Байсарина², А.Б. Байгапанова³

^{1*,2}*Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан*

³*Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан*

E-mail: history.kazakhstan@yandex.ru^{1*}

bkksemey@mail.ru²

aigul_bol@mail.ru³

^{1*}<https://orcid.org/0009-0004-8438-2188>

²<https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>

³<https://orcid.org/0000-0002-6365-4488>

Аңдатпа. Жалпы мақала негізіне ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы Қазақ жеріне жоңғар шапқыншылығы мен оның салдарын жекелей жаңа ақпараттар енгізе отырып талданады. Аталған зерттеудің қорында тарихи, баспа, жекелей зерттеулердің және ғылыми жинақтар мен еңбектердің және ауысша деректерден алынған мәліметтеріне сүйене отырып, екі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуына талдау жасалынып, соғыстың шығу себептерін, соғыстың алғашқы жылдарындағы қазақтар үшін жеңілістің себептері талданады.

Жоңғар басқыншылығының себеп-салдары мен зардаптарын жан-жақты зерттеп, анығына толық бойлап, ақиқатын ашып көрсету мүмкін болмасада, бүгінгі қазақ қоғамындағы белсенді тұлғалардың өте жоғары қызығушылығына байланысты жылдан жылға жаңа деректерді талдап, саралауға тура келеді. Аталған зерттеу жұмысында жоңғар басқыншылығының жалпылама талдау үдерісіне сай жүргізілген. Сонымен қатар, жалпы деректерге шолу жүргізіліп қысқаша тарихнамасы жасалған. Жалпы екі жақтың көшпелі қоғам тұрмысына сай болса да, қарама-қайшылықта ұқсас болып отырды. Қазақ елі басына ауыр-ауыр күн туған тарихтың қиын-қыстау кезеңдерінде қазақ қолбасшылары мен батырлары алдын алу шараларын ұйымдастыру, қазақ жерінің бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы әр кезеңдегі халықтың бірлігін, мемлекеттігін сақтауға тарихта айтарлықтай орын алады. Бұл зерттеудің мақсаты Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Қазақ хандығының негізгі қиындықтарын жан-жақты зерттеуге, осы қысымдардың қазақ қоғамындағы саяси, әлеуметтік және мәдени өзгерістерге қалай әсер еткенін бағалауға бағытталған. Жаңа деректер мен тұжырымдардың үздіксіз ағынын ескере отырып, бұл зерттеу дәуірге заманауи, жан-жақты көзқарас беру үшін соңғы ғылыми зерттеулерді жүйелі түрде жинақтауға және синтездеуге бағытталған.

Кілт сөздер: Қазақ-Жоңғар тартысы, Жоңғар басқыншылығы, Қазақ әскерінің қолбасшылары, Қазақстан тарихы, Соғыс стратегиясы, Қазақ хандығы.

Кіріспе

XVII және XVIII ғасырлар Қазақ хандығы үшін өткір тұрақсыздық кезеңі болды, оның барысында «көптеген дағдарыстар оның саяси және әлеуметтік құрылымын өзгертті» (С. Акимбеков, 2025:450). Олардың ішінде жоңғарлардың «ұзаққа созылған шабуылдары ерекше орын алды, басқару нысандарына, әскери жұмылдыру мен аймақтық дипломатияға әсер еткен негізгі сыртқы факторға айналды» (К.З. Ускенбай, К.А. Пищулина, Н. Атығай, 2006:52). Жоңғар хандығымен жүйелі қарулы қақтығыстар «халықтың жаппай жоғалуына, экономикалық және мәдени орталықтардың жойылуына, сондай-ақ мәжбүрлі көші-қон процестеріне ушықты» (А.И. Левшин, 1832:39). Қазіргі жағдайда бұл кезеңге деген қызығушылық ұлттық бірегейлікті және көшпелі қауымдастықтардың өмір сүру тетіктерін қайта қарау аясында қайта жанданды. Қазақ хандығының осалдығы мен тұрақтылығы

факторларын түсіну тарихи оқиғаларды түсіндіріп қана қоймай, Орталық Азиядағы қазіргі заманғы әлеуметтік және геосаяси сын-қатерлерді талдау үшін сабақ алуға көмектеседі.

Жаһандану және өңірлік зерттеулердің маңыздылығының артуы аясында қазақ және «Жоңғар хандықтарының қарама-қайшылықтарын зерттеу көшпелі қоғамдардағы билік құрылымдарының динамикасы туралы идеяны кеңейтуге мүмкіндік береді» (Ә. Әбдәкімұлы, 1997:402). Бай тарихнамаға қарамастан, көптеген аспектілер жеткілікті түрде қамтылмаған: ішкі саяси қақтығыстар, армия ұйымының ерекшеліктері, сондай-ақ дипломатиялық шешімдердің рөлі. Бұл мәселелерді қайта қарау қазақтың тарихына ғана емес, жалпы Еуразия тарихымен, этнологиямен және салыстырмалы саясаттанумен айналысатын ғалымдар үшін өзекті. Сонымен қатар, бұл тақырып атаулы күндерге, батырлардың батырлығы мен жеңістеріне сүйсінген Қазақстанның мәдени мұрасына құмар кең аудиторияны қызықтырады.

Зерттеу мәселесінің өзектілігі ретінде, Қазақ-Жоңғар қақтығыстарын қайта бағалау арқылы бұл зерттеудің тарихнамасы мен қазіргі заманғы саясаттану арасындағы алшақтықты жояды. Көшпелі мемлекеттің институционалдық эволюциясы және оның қазіргі аймақтық сәйкестікке ұзақ мерзімді әсері туралы түсінік береді. Жоңғар шапқыншылығы негізінде жалпы ел болып, Ұлттық құрылтай өткізуді әдетке айнадыруға тура келді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Қазақ хандығының негізгі проблемаларын жан жақты талдау үшін бірін бірі толықтыратын әдістемелер кешені қолданылды:

Тарихи-аналитикалық әдіс шежірелерден, шежірелерден және заманауи зерттеу еңбектерінен алынған мәліметтерді жүйелеу және салыстыру. «Хандардың саяси шешімдері, билік құрылымы мен әскери оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтау» (В.А. Мойсеев, 1991:238).

Салыстырмалы тарихи әдіс негізінде картографиялық әдіс және талдау негізінде XVII - XVIII ғасырлардағы көші-қон ағындарының қозғалысын және негізгі шайқастар аудандары мен аумақтарды бейнелеп көрсетуге мән берілді.

Зерттеу жұмысына сипаттау, тарихи сараптамалы талдау жасау, жүйелеу, тарихи құбылыстарды бағалау және т.б. әдістер қолданылды. Зерттеу жұмысында көтерілген мәселелер бойынша деректік мәліметтерді талдауға басымдық берілді. Ауызша деректерде, оның дәртүрлі эпикалық поэмалардың үзінділерін жинау және жүйелеу маңызды. «Халық шығармашылығындағы жоңғарлардың тұрақты сюжеттері мен бейнелерін сандық және сапалық талдау» (J.Y. Lee, 2016:47). Тарихнамалық әдіс кеңестік, посткеңестік және Батыс авторларының түсіндірмелерін сыни тұрғыдан салыстыру жатады.

Сондай-ақ, Қазақ хандығының тәуелсіздігіне қатысты естеліктер мен жарлықтар және жоңғар шапқыншылығына қатысты басқада көрші елдердің жазбалары қарастырылды. Осы әдіснамаларды біріктіру арқылы зерттеу хандықтың негізгі шешім қабылдау процестерін анықтау үшін әскери әрекеттердің өзі жай ғана уақыттан тыс көрсетеді. Бұл тәсіл ресми басшылық, қарапайым қоғамдық пікір және сол кездегі кең ауқымды геосаяси ландшафт арасындағы алшақтықты тиімді түрде жояды.

Талқылау

Қазақ хандығының тарихи дамуы мен оның құлдырау себептерін зерттеу отандық және шетелдік тарихнамалар әр түрлі болып келеді. Қазіргі таңда ғалымдар мемлекеттің ішкі саяси құрылымын, әскери әлеуетін және сыртқы факторлардың әсерін кешенді түрде қарастыруда. Тарихи процестерді талдау барысында классикалық архив деректерімен қатар, халықтың ұжымдық жады мен ауызша тарихнама мәліметтеріне де басымдық беріліп келеді. Төмендегі шолуда Қазақ хандығының осал тұстары мен геосаяси жағдайын түсіндіруге бағытталған негізгі ғылыми тұжырымдамалар мен зерттеушілердің пікірлері жүйеленген. Осы орайда саяси-құрылымдық, әскери-техникалық және әлеуметтік-мәдени аспектілердің өзара байланысы сараланады.

Саяси-құрылымдық (И.Е. Фишер, Р.С. Әлжанова, К.З. Өскенбай, 2006) хандықтың тайпалық ұйымы және хандарды сайлау сыртқы агрессияға жұмылдыруға жарамсыз «тежемелік және тепе-теңдік жүйесін» құрды деген идеядан туындайды.

Әскери-техникалық (И.Е. Фишер, J.Y. Lee, 2016) қару-жарақ пен ұрыс тактикасын егжей-тегжейлі талдау: жоңғарларда артиллерия, мылтық және ауыр атты әскердің екінші түрі болды. Қазақ сарбаздары «соққы жасап, шегіну» қағидасы бойынша шайқасты, бұл оларды ашық далада осал етті. Мәдени-әлеуметтік (З. Самашев, С. Әкімбеков, 2025) фольклорға, эпикалық жырларға және ауызша дәстүрлерге баса назар аударады («Ақтабан шұбырынды»). Ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы батырлардың ұжымдық естелігі мен ерлігінің рөлі атап өтіледі. Ауызша дереккөздердің мазмұндық талдау әдістері қолданылады.

Салыстырмалы-аймақтық (М. Қойгелдиев, П.Б. Голден, У.Е. Булаг, 2022) Еуразияның көшпелі мемлекеттерімен салыстыру маңызды. Тұрақтылық пен осалдықтың ортақ факторларын анықтау, климаттық циклдерге, мал шаруашылығы қатынастарының құрылымына және сыртқы сауда қатынастарына тәуелділікті көрсетеді.

«Постколониалдық және сыншыл (Р.В. Ишмұхамбетов, О. Жанымхан, 2023) тарихты қазіргі заманғы ұлттық мифтер контексінде» түсіндіруді қарастырады. Тәуке ханды идеалдандыру үрдісі сыни тұрғыдан талданады. Орыс және қытай дереккөздерін талдауға «деколонизацияланған» тәсіл ұсынылады. Хандықтың осалдығының себептерін В.А. Моисеев пен К.А. Пищулина: «құрылымдық орталықсыздандыру» негізгі фактор ретінде көрсетілген. Ал, Қойгелдиев пен Әкімбеков: «саяси бірлік жағдайында қару-жарактағы технологиялық артта қалушылықты жеңуге болады» деп тұжырымдайды. Демографиялық шығындарды бағалауда З. Самашев: «1723-1727 жылдары халықтың 30-40%-ы», С. Әкімбеков: «ішінара қоныс аудару мен экономикалық қалпына келуді ескере отырып, оның 20%-дан аспайтынын» көрсеткен. Ресей мен Цин империясының рөлдерін Левшин мен Өскенбай: «Ресей азаматтығын элитаның бір бөлігін құтқарған мәжбүрлі шара ретінде» сипаттайды. Бадмаева бұл Ресейдің бағындыруға әсерін күшейту құралы және отарлаудың себебі болған деп тұжырымдайды. Дереккөздердің сенімділігі К.А. Пищулина, И.В. Ерофеева: «Шығыс шежірелері мен орыс мұрағаттары зерттеулерде бастапқы дереккөздер» ретінде қарастырылады (И.В. Ерофеева, 2014:12). О. Жанымхан: «ауыз әдебиетін қамтиды». Олар бұқаралық сананы түсінуді қамтамасыз етеді, бірақ ғылыми сыни түсінуді қажет етпейді.

Жоңғар қауіпінің аяқталуы Цин империясының Жоңғар хандығының жеңілісімен байланысты (К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев, 1989:17). Қазіргі заманғы зерттеушілер (С. Әкімбеков, О. Жанымхан) жергілікті қақтығыстардың 1780 жылдарға дейін жалғасқанын атап өтеді. Құрылтай жинаған қолбасшылар мен жауынгерлердің демократиясын түсіндіре отырып, М. Қойгелдиев Құрылтайда ресурстарды жұмылдыруға қабілетті «көшпелі демократияның» негізін көреді. К.А. Пищулина мен К.З. Өскенбай, «Құрылтай моделі ауқымды әскери қауіптер кезінде тиімсіз болды» деп санайды (Ш.М. Ибрагимов, 1998:528). Қазіргі заманғы зерттеулер әртүрлі әдіснамаларды синтездеуге тырысады, бірақ негізгі мәселелер бойынша әлі де көптеген айқын және даулы мәселелер бар. Бұл тақырыптың ғылыми болашағын және археографиямен, ауызша дереккөздермен және салыстырмалы тарихи әдістермен одан әрі жұмыс істеу қажеттілігін көрсетеді.

XIX ғасырдың басы мен XX ғасырдың басында шығыс көшпелі мемлекеттері еуропалық отаршылдық дәстүр тұрғысынан қарастырылды. Дегенмен, бұл «еңбектердің өзі Ресей империялық саясатының шеңберінен шыға алмады» (Ж.Е. Жаппасов, 2014:7). Олардың еңбектері үзінді жазбаша дереккөздерге қытай шежірелеріне, «Орынбор экспедициясының есептеріне және саудагерлердің әңгімелеріне негізделген» (Р.В. Golden, 2003:384). Олар кеңескен мұрағаттық материалдардың ішінде Мәскеу қаласындағы «Ресейдің ежелгі актілер мемлекеттік мұрағаты» (РГАДА) (119-қор, 1-сипаттама, іс:1723/15). «Жоңғар-орыс қатынастары және қазақ мәселесі бойынша дипломатиялық хат алмасулар», сондай-ақ, 1730-1740 жылдардағы орыс бекіністерінің маңындағы қазақ халқының санақ материалдары мен демографиялық жазбалары, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Орталық

мемлекеттік мұрағатында сақталған (25-қор, 2-сипаттама, 891-іс) болды. В.В. Вельяминов «қазақ-ойрат қатынастарының саяси аспектісіне назар аударды, қақтығыстардың түпкі себебі аумақтық талаптар мен сауда жолдары үшін күрес» деп санады. «Кеңестік тарихнама (1930-1980) кеңестік мектептің әдістері» (К.А. Пищулина, З. Каник, Ш.М. Ибрагимов және т.б., 1998) «жоңғар жорықтары феодалдық бәсекелестіктің көрінісі ретінде түсіндірілді», ал батырлар мен билердің рөлі «ұсақ феодализм» призмасы арқылы түсіндірілді. Кеңес тарихшылары Омбы облыстық мемлекеттік мұрағатынан (ГАОО, 366-қор, 1-опис, 45-дело, 1723-1727) жоңғар шапқыншылығы және қазақ босқындарының қозғалысы туралы әскери есептерге қол жеткізді, олар жорықтардың маңызды құжаттамасын берді және бұл оқиғаларды феодалдық бәсекелестіктің көрінісі ретінде талдауға негіз болды. «Қазақ хандықтары тарихының материалдары» (1969) еңбектері «феодалдық қоғам дамуының жалпы моделі шеңберінде саяси институттардың эволюциясын» көрсетуге бағытталған (U.E. Bulag, D. Fuerwa, 2022:1).

КСРО ыдырағаннан кейін зерттеудің басты назары Қазақстан тарихының ұлттық аспектілеріне аударылды. Қ.З. Өскенбай мен Н.А. Атығаев «хандық» ұғымын қайта түсіндіріп, өз талдауларын қолдау үшін Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағатынан (ГАВКО) алынған мұрағаттық материалдарды пайдаланды. Атап айтқанда, Ресейдің қорғауын іздеген қазақ тайпаларының делегацияларының жазбалары (ГАВКО, 44 қоры, 1-опис, 234-дело, 1726-1731) хандықтың сайлаушылық сипатын және саяси шешім қабылдаудағы құрылтайдың рөлін атап өту үшін маңызды дәлелдер келтірді. Сонымен қатар, бекініс құрылысы мен гарнизон сметалары туралы материалдар (ГАВКО, 44 қоры, 2-опис, 567-дело, 1718-1730) олардың кезеңнің әлеуметтік-экономикалық салдарын түсінуіне мүмкіндік берді. А.И. Левшин жоңғар шапқыншылығының кең ауқымды салдарына: ауылдардың қирауына, керуен жолдарының жоғалуына және жаппай көші-қонға назар аударды, бұл жаңадан қолжетімді болған мұрағаттық дереккөздер аясында контекстке келтірілді.

Қазіргі заманғы зерттеулер Т. Төлебаевтың, Н.А. Атығаевтың және С. Әкімбековтің басылымдары «қақтығыстың табиғи, демографиялық және әскери аспектілерін біріктіре отырып, таза саяси талдаудан» тысқары шықты. Қазіргі заманғы ғалымдар Семей бекінісіндегі сауда қатынастары мен коммерциялық қызмет туралы есептерге (ГАОО, 366-қор, 1-опис, 78-дело, 1720-1735) және Ертіс өңіріндегі қазақ тайпаларының қозғалысы туралы есептерге (ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты, 4-қор, 1-опис, 2473-дело, 1723-1730) қол жеткізді, бұл осы кезеңдегі экономикалық желілер мен тайпалық көші-қонды түсінуді байытты. Қазіргі заманғы зерттеушілер мұрағаттық құжаттаманы қазіргі заманғы есеппен салыстыру және оқиғалардың неғұрлым егжей-тегжейлі түсіндірмелерін белгілеу үшін Герхард Фридрих Миллердің «Сібір тарихы» (бастапқыда 1750 жылдары құрастырылған, 1937-2005 жылдары жарияланған) сияқты тарихи еңбектеріне сүйенді (Ф.М. Герхард, 2005:546). Жоңғар және қазақ жасақтарының қозғалысын көрнекі түрде көрсету үшін алғаш рет сандық картография әдістері (А.А. Сұлтанов) қолданылды. Қытай және моңғол шежірелері (Ж. Төлебаевтың аудармалары) оқиғалардың жергілікті нұсқаларын XVII-XVIII ғасырлардағы империялық статистикамен салыстыруға мүмкіндік берді.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы саяси тарихты, әскери істерді, этнографияны және деректі зерттеулерді біріктіретін күрделі тарихи құбылысты пәнаралық түсінуде жатыр. Біріншіден, жаңа зерттеу материалдарына және жақында жарияланған «Шығыс шежірелерінің аудармаларына негізделген жұмыс» (К.Ш. Хафизова, 1995:18). Бұл нақтылауды Ертіс шекарасы бойындағы бекіністер құрылысы туралы мұрағат материалдары (ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты, 15-қор, 1-опис, 156-дело, 1718-1725) негізінен растайды, олар осы оқиғалардың хронологиясы мен стратегиялық контекстін анықтау үшін маңызды құжаттық дәлелдер береді. Екіншіден, бұл бізге Қазақ хандығының ішкі жағдайын кешенді бағалауда тайпалық ұйымнан дипломатиялық қатынастарға дейінгі және кейінгі әдебиеттерде үзінді ретіндегі себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу Сібір шекара әкімшілігі және әскери операциялар туралы орденінің құжаттарына (Ресейдің ежелгі актілерінің мемлекеттік мұрағаты, РГАДА, 214-қор, 5-жазба, 892-іс, 1720-1730) сүйенеді, олар

осы маңызды кезеңдегі әскери операциялар мен әкімшілік құрылымдар туралы маңызды құжаттық дәлелдер береді, бұл қақтығыстың саяси, әскери және әкімшілік өлшемдері арасындағы өзара байланысты толығырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Ғылыми маңыздылықтың маңызды аспектісі ретінде қалыптасқан идеяларды тексеру және сыни тұрғыдан бағалау қажет. Тәуке хан тұсындағы «Алтын ғасырдың» идеалдануы және посткеңестік зерттеулерде батырларды шамадан тыс дәріптеу тарихи деректердің бұрмалануына жол берді. Зерттеуде Еуразияның басқа көшпелі мемлекеттерімен (Қоқанд хандығы, Ноғай ордасы) салыстырмалы талдау әдісі қолданылады, бұл бізге қазақ-жоңғар қақтығысының жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді (Гедеева Д., Нактанов К., 2016:1). Ауызша дәстүрлер мен эпостардың мазмұндық талдауының заманауи әдістерін қолдана отырып, ұжымдық есте сақтау қалай қалыптасатыны және оның өткенді қазіргі заманғы қабылдауға қалай әсер ететіні анықталады.

Сонымен қатар, зерттеу қолданбалы сипатқа ие, зерттеу нәтижелерін Қазақстан тарихын және онымен байланысты аймақтарды сыни тұрғыдан түсінуге ықпал ететін білім беру бағдарламаларында, мұражай экспозицияларын түсіндіруде және ғылыми-танымал басылымдарды әзірлеуде пайдалануға болады. Зерттеу ағылшын және орыс тілдеріндегі Жоңғар шапқыншылығы тарихнамасын кеңейтуге айтарлықтай үлес қосады.

Нәтижелер

XVII және XVIII ғасырларды қамтыған Қазақ-Жоңғар соғыстары, Қазақ және Жоңғар хандықтары арасындағы бірқатар маңызды әскери қақтығыстар болды. Бұл қақтығыстар Орталық Азияның геосаяси көрінісін түбегейлі өзгертіп, күш тепе-теңдігі мен аумақтық егемендікті өзгертті. Жоңғарлардың қазақ жерлеріне басып кіруінен туындаған күресі екі елдің да Еуразия даласына үстемдік ету үшін бәсекелесуіне байланысты шабуыл және қарсы шабуылдардың тұрақсыз айналымына айналды. Бұл қақтығыстардың қаһары аймақтың стратегиялық құндылығымен, әсіресе маңызды сауда дәліздері мен табиғи ресурстарды бақылауымен одан әрі күшейе түсті.

Жоңғар шапқыншылығының салдары жай ғана шайқас алаңындағы нәтижелерден әлдеқайда асып түсті. Қақтығыс аймақтың геосаяси құрылымын түбегейлі өзгертті, тайпалық одақтардың қайта құрылуына, қалыптасқан сауда желілерінің бұзылуына және көшпелі және отырықшы халықтар арасындағы дәстүрлі билік иерархиясының өзгеруіне әкелді. «Жоңғар басқыншылығы XVII және XVIII ғасырларда Орталық Азияның саяси және әлеуметтік ландшафтын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды» (Н.А. Атыгаев, 2015:167) деп айтуға болады.

Жалпы дереккөздерді, архив құжаттары мен заманауи зерттеулерде «кешенді талдау нәтижесінде жоңғар шапқыншылығының өзгеру динамикасын» (М.С. Муканов, 1991:64) көрсетеді. Қазақ хандығының ішкі әлсіздіктерінің негізгі белгілерімен, сондай-ақ агрессияға және негізгі көшбасшылардың рөліне бағытталған әсері анықталды.

Қазақ хандығының саяси орталықсыздануы орталық биліктің әлсіздігімен ушығып кеткендіктен, «хандар үш жүздің титулдық көсемдерін және олардың билігін жүзеге асыру үшін ресми әкімшілікке мұқтаждық етті. Бұл жүйелік әлсіздік жүзаралық бәсекелестікпен және тайпалық элиталардың, атап айтқанда, сұлтандар мен билердің жергілікті мүдделерімен күрделене түсті, олар көбінесе ұлттық бірліктен гөрі жеке бас пайдасын басымдыққа қойды. Бұл ішкі келіспеушіліктер Абылай ханның жан-жақты және теңгерімді дипломатиясы бұл олқылықтарды жоя алғанға дейін біртұтас әскери майданның жұмылдырылуына кедергі келтірді» (Н. Насихат, О. Жанымхан, 2023:582).

Көшпелі мал шаруашылығының өмір салты негізінен экологиялық және экономикалық тұрақсыздықпен қалыптасты, ол құбылмалы климат пен жайылымдық жерлерге қатты тәуелділікпен сипатталды. Бұл тұрақсыздық жоңғар шапқыншылығы кезіндегі керуен саудасының бұзылуымен күрделене түсті, бұл экономиканы құлдыратып, жергілікті сатып алу қабілетін төмендетті. Сонымен қатар, бекіністі қала орталықтарының немесе қолөнер

орталықтарының болмауы елді мекендердің қирауы көбінесе материалдық мәдениеттің біржола жоғалуына әкелді. Әскери тұрғыдан алғанда, хандықтың жеке көсемдер басқаратын автономды тайпалық жасақтарға тәуелділігі орталықтандырылған қолбасшылықты қиындатты. Бұл атыс қаруындағы технологиялық артта қалушылықпен және қорғаныс бекіністерінің болмауымен бірге халықты ұзаққа созылған қоршау мен жылдам басып кіруге осал етті.

Бұл дәуірдегі қазақ дипломатиясы өзара араласпаудың қатаң саясатына негізделген Цин империялық қатынасы күрделі жүйелі қадамдармен анықталды. Сонымен қатар, хандық Бұхара және Хиуа хандықтарымен стратегиялық, бірақ уақытша сауда келісімдері арқылы экономикасын тұрақтандыруға тырысты. «Елде әлеуметтік құрылым қазақ халқына тән дала заңдарымен қамтамасыз етілді, онда батырлар мен билер маңызды дала қолбасшыларына айналды. Бұл туралы ғалым Шоқан Уәлихановты бұл кезеңді жеке ерлік пен тактикалық еңбегіне негізделген әскери доктринаны баса көрсете отырып, «батырлар соғысы» деп сипаттама береді» (Р.С. Альжанова, 2011:5). Табысты әскери іс-қимылдар есебінен дәстүрлі хандық билер мен сұлтандар алдында халық көшбасшыларының беделінің өсуі байқалды.

Абылай (1711-1781) бастапқыда Жоңғар соғыстары кезінде Бөгенбайдың қолбасшылығымен қызмет етіп, көрнекті әскери қолбасшы ретінде танылды. «1731 жылғы Құрылтай кезінде таққа ұсынылса да, саяси икемділігі мен тәуелсіздігін сақтау үшін стратегиялық тұрғыдан «Ұлы сұлтан» болып қалуды таңдады. Оның кейінгі мансабы шебер дипломатиямен анықталды. Ол Ресей мен Цин империяларының бәсекелес мүдделерін сәтті басқарып, хандықтың автономиясын қорғайтын нәзік геосаяси тепе-теңдікті орнатты» (e-history.kz, 2014).

Халықтың басына төнген қатерге қарсы тұрған Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Басентин Малайсары, Ошақты Саңрық, Шанышқалы Бердіқожа, Шақпақ Жәнібек, Беріш Есет, Керейіт Тайлық және т.б. бар еді. Қабанбай батыр (1690-1767 жж.) «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезінде қазақ жерлерін қорғаған әйгілі қолбасшы кейініректе Бұланты мен Аягөз шайқастарында жетекші болды. Ол өз кезегінде қатарында қатаң тәртіп орнатып және өз үлгісі мен жауынгерлерге шабыт бере білді. Аты аңызға айналған, талай жаудың батырларын деңген қолбасшы болып табылады.

Зейнолла Сәніктің еңбегінде жоңғар соғыстарына сүйене отырып, шығыстың Тарбағатай аймағында «Шаған» шайқасы туралы бірнеше мәліметтер береді. Басып алушылар Балқаш көлінен Шаған өзенінің аймағына қарай жылжиды. Хан Доржи бастаған әскер мен қазақ әскері бірін-бірі ала алмай жеті апта соғысқан екен. Абылайхан жоңғар қолбасшысын алғанға жүлдеде тігеді. Осы кезде Қабанбай батыр өзінің билермен ақыдаса отырып, шығарған соғыс амалын ұсынады: «Өте қалың қолмен соғыспай, адам мен атты тынықтыра отырып, Орта жүздің әрбір батыры қол астындағы жасақтарымен алма-кезек соғыс жасасын. Сонда адам тың, ат әлді, шығын аз болады. Ал жау жақ үрдіс соққыдан әлсірей береді. Әрбір майданға кезекпен жауапты болған батырлар соғыс өнерін көрсетіп, тапжылмай соғысып, егер әлі жетпестей болса, сездірмей, басқа жасақбасыларына хабарлап, майданды шеттеп босатып беріп, еппен шегініп шықсын. Майдандағы батырлардың барлығы біртұтас қолбасшылыққа бойұсынсын, үш майданға ханның өзі қолбасшылық етсін. Өйткені батырлардың да қажып, шалдығу немесе өлімжітім болып, жаралану сияқты жәйттері кезіге калса, өзара сәй- кесіп отыруға тура келеді» (З. Сәнік, 1991: 48-49).

Бөгенбай (1680-1778) 1710 жылғы Құрылтайда Орта жүздің бірыңғай қолбасшылығын өз қолына алып, маңызды әскери стратег ретінде танылды. Оның Бұланты шайқасында шеберлігі оның Абылай ханның негізгі одақтасы ретіндегі мәртебесін нығайтты. Сонымен қатар, Наурызбай мен Райымбек сияқты аймақтық көшбасшылар Оңтүстік Қазақстанда жұмылдырудың маңызды катализаторлары ретінде әрекет етті, логистиканы, азық-түлікпен қамтамасыз етуді және Бұхара әмірлігімен дипломатиялық байланыстарды басқарды. Сырдарияда Есет пен Қармақшы сияқты тұлғалар бекініс бекеттері мен суару жүйелерін құру арқылы маңызды сауда артерияларын қамтамасыз етті. Жалпы алғанда, бұл күш-жігер жоңғар

шапқыншылығының қазақ саяси және әскери өмірінде түбегейлі эволюцияны қалай жүргізгенін, қазақ мемлекеттілігінің болашағын анықтайтын берік ұлттық сананы қалай қалыптастырғанын көрсетеді.

Орбұлақ шайқасы сан жағынан кемшілікті бейтараптандыру үшін жер бедерін стратегиялық тұрғыдан пайдаланудың мысалы болып табылады. «Жәңгір ханның басшылығымен қазақ және қырғыз күштері шектеулі тау шатқалына тәртіпті түрде шегінді. Бұл кедергі жоңғарлардың саны жағынан басым болуын жоққа шығарды, бұл шайқасты бірқатар бақыланатын, жоғары дәлдіктегі шабуылдарға айналдырды, бұл кішігірім көшпелі күштерге әлдеқайда үлкен басқыншы әскерді тойтаруға мүмкіндік берді. Жер бедерін жақсы білетін жергілікті жер тұрғындарын ізкесушілікке пайдалану маңызды болды. Бұл шайқас «соққы беру және шегіну» тактикасын шебер қолданумен сипатталды. Тау асуларының артқы жағынан күтпеген жерден атты әскер шабуылын бастау арқылы қазақ әскерлері жаудың шегініп бара жатқан бөлімшелерін тиімді түрде ұстап алып, тойтарып тастады. Бұл маневр жоңғар құрамаларын талқандап, хаос тудырып, апатты шығындарға әкелді» (И.Е. Фишер, 1774:631). Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл жеңіс XVII ғасырдағы қазақ әскерінің тактикалық тәртібі мен жауынгерлік батылдығының дәлелі болып табылады. Аягөзде қазақ күштері алғаш рет үш жүздің біртұтас майданын ұйымдастыруға мүмкіндік туғанымен, бірақ жедел керібайланыстың және тез ұйымдастырудың осыладығынан жалпы соғыс нәтижесіз аяқталды.

Аңырақай шайқасы ұзаққа созылған қақтығыста шешуші бетбұрыс болды, өйткені жоңғарлар Қазақ хандығына қарсы барлық әскери күштерін нығайтты. Аягөз бен Бұлантыдағы бұрынғы шайқастардан сабақ ала отырып, қазақ күштері Балқаш көлінің маңындағы биік жерді пайдаланып, жоңғар жаяу әскерлерінің қалыптасу мүмкіндіктерін жоққа шығарды. Дегенмен, тарихшы И.Я. Златкиннің айтуынша, 1620 және 30 жылдардағы ойраттардың бұрынғы шапқыншылықтары Ертіс аймағын тұрақсыздандырып, мәжбүрлі қоныс аударуға және сауда жолындағы бекіністердің жүйелі түрде жойылуына себеп болды. Кейіннен негізгі асуларда жоңғар қорғаныс шебінің құрылуы аймақтық сауданы одан әрі тұншықтырып, экономикалық тоқырау кезеңіне әкелді.

Аймақтар бойынша әлеуметтік-экономикалық өзгерістер салдары әр алуан болып келді. Мысалы, қазіргі Шығыс Қазақстан аймағындағы демографиялық өзгерістердің ішінде халықтың 25-30%-ға төмендеуіне соқтырды. Жетісу аймағында Солтүстік пен Оңтүстікке жаппай көшу орын алды. Сырдария аймағына көшкен жұрт халықтың тығыздығын әкеліп, бүгінгі тілмен айтқанда сол кезде босқындар лагерінің пайда болуына әкелді.

Жоңғар шапқыншылығы нәтижесінде басталған әлеуметтік-экономикалық өзгерістер өңірлік еңбек бөлінісінің негізін қалады, «сауда бағыттарын өзгертті және жаңа әкімшілік тәжірибелердің қалыптасуына ықпал етті. Әр аймақ өзінше бейімделді, бірақ тұтастай алғанда соғысы жылдарындағы тәжірибе оқшауланған көшпелі қоғамнан өзара байланысы жетік аймақтардың икемді жүйесіне көшуді жеделдетті» (G. Sametova, M. Alrpsbes, 2018:57).

Қазақ хандығы сыртқы агрессияның қысымымен біртіндеп дамып келе жатқан шоғырландыру тетіктерін тудырды. «Құрылтай бірлестік алаңы ретінде 1710 ж. Алғашқы жалпы қазақ құрылтайы, шұғыл қажеттілік кезінде барлық үш жүздің өкілдері ортақ стратегияны әзірлеуге қабілетті екенін көрсетті. Кейінгі құрылтайлар тиімділіктің жеткіліксіздігінен зардап шеккенімен, тұрақты жиындар дәстүрінің өзі саяси мәдениетке орнықты. Батырлар мен билердің сайын даласындағы рөлі батыр қолбасшылардың Бөгенбай, Қабанбай, хан мен теңесетін беделге ие болды». Н.Э. Масановтың пікірінше «қазақи биліктің қалыптасуына өзіндік табиғи ерекшеліктер әсер еткендігіне» назар салады (Р.В. Ишмухамбетов, 2020:90). Жоңғар қаупін жою үшін әрбір жүзде ресурстарды жұмылдыру мен әскерлерді орналастыруды жеңілдету үшін мамандандырылған әскери элита пайда болды. «Тәуке ханның «Жеті Жарғысынан» кейін әскери міндеттерді, салық салуды және сауданы реттеуді реттейтін стандартталған жарлықтар жиынтығы қабылданды» (А.Қ. Ахмет, 2019:27). Бұл заңдар ауызша дәстүр арқылы сақталғанымен, олар үш жүз арасындағы маңызды біріктіруші күш ретінде қызмет етті. Сонымен бірге, қазақ дипломатиясы прагматикалық

«көпвекторлы» стратегияға айналды, оған 1731 жылғы Ресей протектораты және Цин империясымен бір мезгілде жүргізілген келіссөздер мысал бола алады. Бұл дипломатиялық алмасулар мен «достық туралы келісімдер» хандықтың күрделі және саяси белсенді егеменді құрылым ретіндегі мәртебесін нығайтты.

Түптеп келгенде, Жоңғар шапқыншылығының экзистенциалды қысымы Қазақ хандығының саяси және құқықтық негіздерін жаңғыртудың негізгі қозғаушы күші болды. Мемлекетті аймақтық одақтардың күрделі желісіне интеграциялануға мәжбүрлеу арқылы бұл сынақтар қазіргі заманғы қазақ мемлекеттілігінің құрылымдық негіздерін қалыптастырды. Бұл өтпелі кезең хандықты бөлшектенген тайпалық конфедерациядан стратегиялық тұрғыдан үйлесімді саяси құрылымға айналдырып, оның алдағы ғасырлардағы даму бағытын анықтады.

Қорытынды

XVII және XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылықтары Қазақ хандығының даму траекториясындағы маңызды кезең болды. Қазіргі заманғы ғылым хандықтың төзімділігі экзогендік әскери қауіптер мен эндогендік құрылымдық реформалар арасындағы динамикалық өзара әрекеттесудің нәтижесі болғанын дәлелдейді. Сыртқы қысым мен ішкі институционалдық бейімделуді теңестіретін бұл қос құрылым қоғамдық төңкеріс процестерін және кейіннен Қазақ мемлекеттілігінің нығаюын түсінудің сенімді үлгісін ұсынады.

Жоңғар мемлекетінің орталықтандырылған, әскери тұрғыдан дамыған ел ретінде пайда болуы, Қазақ даласына тұрақты стратегиялық қауіп төндірді. Олардың алғашқы жетістіктері бастапқыда қазақ қорғанысынан асып түсетін қару-жарақ пен тәртіпті атты әскердің интеграциясын қоса алғанда, жаңартылған әскери құралдардың арқасында болды. Геосаяси тұрғыдан алғанда, жоңғарлар қолайлы халықаралық ахуалдан пайда көріп, Ресей және Цин империяларымен бейбітшілік келісімдерін жасасты, бұл оларға агрессиясын батысқа бағыттауға мүмкіндік берді. Дегенмен, апатты «Ақтабан шұбырынды» (1723) негізінен қазақтардың ішкі осалдықтарынан туындады. Саяси бытыраңқылық, орталықтан тепкіш тайпалық үрдістер және қару-жарақтың технологиялық артта қалуы жоңғар әскері шебер пайдаланған құрылымдық әлсіздіктерді тудырды. Тек осы терең саяси және экономикалық дағдарыстан кейін ғана ұлттық бірігуге ұласты, бұл соғыс біртұтас азаттық соғысына «Ұлы отан соғысына» айналдырды.

Дипломатия осыдан былайғы уақыттарда, хандықтың өмір сүруі мен ақырында нығаюы үшін маңызды қосымша тірек ретінде қызмет етті. Солтүстік-батыста Ресей империясымен және шығыста Цин әулетімен прагматикалық келіссөздер жүргізу арқылы қазақ көшбасшылары әскери қолдауды немесе кем дегенде стратегиялық бейтараптықты қамтамасыз етуге тырысты. Бұл күш-жігер Мәскеу мен Бейжің арасындағы өсіп келе жатқан бәсекелестікті пайдалана отырып, маңызды сауда тауарларына қол жеткізуді жеңілдетуге бағытталған.

Жоңғар шапқыншылығы Қазақ хандығының құрылымдық осал тұстарын ашып, сонымен бірге терең бейімделу реформасы кезеңін бастаған нақты қозғаушы күш болды. Құрылтайды жандандыру мен қатар жүзеге асыру тетіктері орнықты. Әскери элитаның мәртебесін көтеру және Ресей мен Цин империялары арасындағы күрделі дипломатиялық бағытты ұстануы арқылы, хандықтың біртұтас саяси тәртіпті қалыптастырды. Үздіксіз қақтығыстардың салдарынан туындаған бұл өтпелі кезеңдер, қазақ халқының әскери құрылым ретінде танылған үш жүз жүйесін тұрақтандырды. Сонымен қатар, ерте заманнан бері келе жатқан ел ретінде, әрі Орта Азияның дамып келе жатқан геосаясатта қазақ мемлекеттілігінің ұзақ мерзімді бағытын мен тұғырын бекемдей түсті.

Мұрағат материалдары

119-қор, 1-опис, Дело 1723/15. «Жоңғар-орыс қатынастары және қазақ мәселесі бойынша дипломатиялық хат алмасулар».

15-қор, 1-опис, 156-дело. «1718-1725 жылдар аралығында Ертіс шебі бойындағы бекіністер құрылысына қатысты хат алмасулар».

214-қор, 5-опис, 892-дело. «Сібір Приказының шекара әкімшілігі және әскери операциялар туралы құжаттары, 1720-1730».

25-қор, 2-опис, 891-дело. «1730-1740 жылдардағы орыс бекіністері маңындағы қазақ халқының санақ материалдары мен демографиялық жазбалары».

366-қор, 1-опис, 78-дело. «Семей бекінісіндегі сауда қатынастары мен коммерциялық қызмет туралы құжаттар, 1720-1735 жж».

366-шы қор, 1-ші сипаттама, 45-ші дерек. «1723-1727 жылдардағы жоңғар шапқыншылығы мен қазақ босқындарының қозғалысы туралы әскери есептер».

44 қоры, 1-опис, 234-дело. «1726-1731 жылдардағы Ресейдің қорғауын іздеген қазақ тайпаларының делегацияларының жазбалары».

44 қоры, 2-опис, 567-дело. «Бекініс құрылысы туралы есептер және гарнизон күшінің бағалары, 1718-1730».

4-қор, 1-опис, Дело 2473. «1723-1730 жылдардағы Ертіс өңіріндегі қазақ тайпаларының қозғалысы туралы есептер».

Алматы қаласы, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты):

Омбы облысының мемлекеттік мұрағаты (ГАОО), Омбы қ.:

Ресейдің ежелгі актілер мемлекеттік мұрағаты (РГАДА), Мәскеу қ.:

Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты (ГАВКО), Өскемен қ.:

Пайдаланған әдебиеттер

Crisis in Dzungaria and Ablai Khan's growing power in the middle of the 18th century. //E-history.kz. 2014.

D. Gedeeva, K. Naktanov, *The History of Kalmyks*. Apollo - //University of Cambridge. (2016) Repository. <https://doi.org/10.17863/CAM.18331>

G. Sametova, M. Alpysbes. History of Urbanization of Kazakhstan in XVIII-XIX Centuries in the Conditions of Transformation of the Traditional Kazakh Society. //Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. № 1(89), (2018) ISSN 2518-7236. - Қарағанды, 2018. -576.

J. Y. Lee. Were the historical Oirats “Western Mongols”? An examination of their uniqueness in relation to the Mongols //Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines. - 2016. - 47.

P.B. Golden. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. - Routledge, London. 2003. p 384.

T. Tulebaev. Kazakh-Dzhungarian relations in the works of the pre-revolutionary Russian scientists. //Bylye Gody, 2016, Vol. 41, Is. 3. pp. 753-760.

U.E. Bulag, , & D. Fuerwa, (2022). *OIRAT'S BLESSING CULTURE*. Kalmyk Cultural Heritage Documentation Project, //University of Cambridge. <https://doi.org/10.17863/CAM.110306>

А. Макшеев. Карта Джунгарии составленная шведом Ренатом во время его плена у калмыков с 1716 по 1733 год. СПб. 1881.-16.

А.И. Левшин. «Киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей». гл.3. «Карла крайл». С.-Петербург - 1832 г. -396.

А.Қ. Ахмет. Хан - қазақ мемлекетінің ең жоғарғы билік иесі. «Жошы ұлысы және сарайшық - қазақ мемлекеттілігінің бастауында» //Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (10 қазан, 2019 жыл) / Жалпы редакциясын басқарған Ә.Қ. Мұқтар, Ө. Қанай - Алматы, 2019. - 439б./27

В.А. Моисеев. Жоңғар хандығы және XVII-XVIII ғасырлардағы қазақтар. - Алматы, 1991.- 238б.

Г.Ф.Миллер, «История Сибири» [Сібір тарихы]. 3 том. Мәскеу: Издательство Академии Наук КСРО, 1937-2005 ж. Бастапқыда 1750 жылдары құрастырылған. - 545-548 бб.

- Ә. Әбдәкімұлы. Қазақстан тарихы ерте дәуірден бүгінге дейін. "Республикалық баспа кабинеті" - Алматы, 1997. -402б.
- Ж.Е. Жаппасов XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихнамасы. - Алматы., «Қазақ университеті» 2014. -7б.
- З.Сәнік, Б. Садыхан, Қаракерей Қабанбай. Алматы: Жазушы, 1991.-140б.
- И.В. Ерофеева. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг. Сборник истории - чешских документов в 2-х томах/ Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. - 12б.
- И.Е. Фишер. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания всей земли российским оружием. Санкт-петербург: Императорская Академия Наук, 1774. 631б.
- К.З. Ускенбай, К.А. Пищулина, Н. Атығай. Қазақ және Жоңғар хандықтары: бейбітшілік және теке-тірес. //Тұған өлке. Тарих. Өлкетану. Мұрағат. 1(6) 2006. -52б.
- К.Ш. Хафизова. Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV-XIX вв. - Алматы: Гылым, 1995. 18б.
- К.Ш.Хафизова, В.А.Моисеев. Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII - первая треть XIX в. Часть 1. - Алма-Ата: Наука, 1989. - 17б.
- М.С. Муқанов. Этническая территория казахов в XVIII - начале XX веков. Алма-Ата, 1991, - 64б.
- Н. Насихат, О. Жанымхан. Қытайдағы қазақ фольклоры: Абылай ханға байланысты тарихи жырлар мен аңыздар. Otan tarikhy. Vol. 26. Is. 3, pp. 582-593, 2023. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593
- Н.А. Атыгаев. Казахское ханство в потоке истории. - Алматы: «Издательство Елтаным», 2015. - 167б.
- П.П. Иванов. Средняя Азия и Казахстан во второй половине XVIII в. / Труды Архива востоковедов Института восточных рукописей РАН. Вып.1. М., 2011.-143б.
- Р.В. Ишмухамбетов. Ханская власть и внутренние «служилые» группы в Букеевской орде казахов (по данным архивов Оренбурга, Астрахани и Казахстана). //Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. 2020. № 1 (33). - 90-100бб. <https://doi.org/10.32516/2303-9922.2020.33.9>
- Р.С. Альжанова. Историческое значение института батырства и тактика военных действий казахских батыров в казахско-джунгарских войнах. Вестник Евразийского гуманитарного института.№2.- Астана. 2011.-5б.
- С. Акимбеков. «Казахское ханство. Джунгарский вопрос». - Алматы: Qalam, 2025. -450б.
- Ш.М. Ибрагимов. Қазақтар мен ойраттар: дереккөздер мен зерттеулер. - Алматы, 1998. -528б.

Қ.А. Нұрғазы^{1*}, Қ.Қ. Байсарина², А.Б. Байгапанова³

^{1*2}Шәкәрім университеті (Семей, Қазақстан)

³Alikhan Bokeikhan University (Семей, Қазақстан)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ В КАЗАХСТАНСКО-ДЖУНГАРСКОМ КОНФЛИКТЕ

Аннотация. Статья основана на общем анализе джунгарского вторжения на казахские земли в XVII-XVIII веках и его последствиях, с введением новой информации. Исследовательская база данной работы, базирующаяся на исторических, опубликованных, индивидуальных исследованиях и научных коллекциях и трудах, а также информации, полученной из вторичных источников, анализирует социально-экономическое развитие двух государств, рассматривает причины войны и причины поражения казахов в первые годы войны. Хотя всестороннее изучение причин и последствий джунгарского нашествия, полное раскрытие его сути и установление истины невозможно в связи с огромным интересом к этой теме со стороны активных деятелей современного казахского общества, необходимо

анализировать и обрабатывать новые данные из года в год. Данная исследовательская работа проводилась в соответствии с методом обобщенного анализа джунгарского нашествия. Кроме того, был проведен обзор общих данных и создана краткая историография. В целом, хотя кочевые общества обеих сторон были схожи по образу жизни, они также имели сходства в своих различиях. Мы видим, что, несмотря на внешнюю агрессию кочевого общества, казахские вожди старались поддерживать нормальный образ жизни, и эти конфликты способствовали становлению и трансформации государственного строя.

В сложные периоды истории, когда зарождался казахский народ, казахские вожди и герои занимали значительное место в истории для организации превентивных мер, сохранения единства народа и государственности на каждом этапе пути к свободе и независимости казахской земли. Цель данного исследования всесторонне изучить основные проблемы, с которыми столкнулось Казахское ханство во время джунгарского вторжения, и оценить, как эти проблемы повлияли на политические, социальные и культурные изменения в казахском обществе. С учетом постоянного потока новых данных и результатов исследований, данное исследование направлено на систематическое обобщение и синтез последних научных работ для предоставления современного, всестороннего взгляда на эту эпоху.

Ключевые слова: Казахско-джунгарский конфликт, Джунгарское нашествие, Лидеры казахской армии, История Казахстана, Военная стратегия, Казахское ханство.

К.А. Nurgazy^{1*}, К.К. Baisarina², А.В. Baigapanova³

^{1*2}*Shakarim University (Semey, Kazakhstan)*

³*Alikhan Bokeikhan University (Semey, Kazakhstan)*

SOME ISSUES IN THE KAZAKH-ZHUNGAR CONFLICT

Abstract. The article is based on a general analysis of the Dzungar invasion of the Kazakh lands in the 17th-18th centuries and its consequences, introducing new information. The research base of this study, based on historical, published, individual research and scientific collections and works, as well as information obtained from secondary sources, analyzes the socio-economic development of the two states, analyzes the causes of the war, and the reasons for the defeat of the Kazakhs in the first years of the war.

Although it is impossible to comprehensively study the causes and consequences of the Dzungar invasion, fully delve into its essence, and reveal the truth, due to the very high interest of active figures in today's Kazakh society, it is necessary to analyze and analyze new data from year to year. This research work was conducted in accordance with the process of a generalized analysis of the Dzungar invasion. In addition, a review of general data was conducted and a brief historiography was created. In general, although the nomadic society of both sides was similar in its way of life, it was also similar in its contrasts. We see that, despite the external aggression of nomadic society, Kazakh leaders strove to maintain a normal way of life, and these conflicts contributed to the formation and transformation of the state system.

During difficult periods in history, when the Kazakh people were emerging, Kazakh leaders and heroes played a significant role in organizing preventive measures and preserving the unity of the people and statehood at every stage of the Kazakh land's path to freedom and independence. The aim of this study is to comprehensively examine the main challenges facing the Kazakh Khanate during the Dzungarian invasion, and to assess how these pressures influenced political, social, and cultural changes in Kazakh society. Taking into account the continuous flow of new data and findings, this study aims to systematically compile and synthesize recent scholarly research to provide a modern, comprehensive view of the era.

Keywords: Kazakh-Dzhungar conflict, Dzhungar invasion, Commanders of the Kazakh army, History of Kazakhstan, War strategy, Kazakh Khanate.

References

Archive materials:

- 15th fund, 1st description, Delo 156. "Correspondence on the construction of fortresses along the Irtysh border in 1718-1725."
- 25th fund, 2nd description, Delo 891. "Census materials and demographic records of the Kazakh population near Russian fortresses in 1730-1740."
- 366th fund, 1st description, Delo 45. "Military reports on the Dzungar invasion and the movement of Kazakh refugees in 1723-1727."
- 4th fund, 1st description, Delo 2473. "Reports on the movement of Kazakh tribes in the Irtysh region in 1723-1730."
- Almaty, Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan):
- Fund 119, 1st description, case 1723/15. "Diplomatic correspondence on Dzhungar-Russian relations and the Kazakh question."
- Fund 214, record 5, case 892. "Documents of the Siberian Prikaz on border administration and military operations, 1720-1730."
- Fund 366, 1st description, case 78. "Documents on trade relations and commercial activities in the Semey fortress, 1720-1735."
- Fund 44, 1st description, case 234. "Notes of delegations of Kazakh tribes seeking Russian protection in 1726-1731."
- Fund 44, 2nd description, case 567. "Reports on the construction of the fortress and estimates of the garrison strength, 1718-1730."
- Omsk Oblast State Archive (GAOO), Omsk:
- State Archive of Ancient Acts of Russia (RGADA), Moscow:
- State Archive of the East Kazakhstan Region (GAVKO), Ust-Kamenogorsk:

Main literature:

- S. Akimbekov. "Kazakh Khanate. Dzhungar question". - Almaty: Qalam, 2025. -450p.
- K.Z. Uskenbay, K.A. Pishchulina, N. Atygai. Kazakh and Dzhungar khanates: peace and confrontation. //Native land. History. Local history. Archives. 1(6) 2006. -52p.
- A.I. Levshin. "Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaysat hordes and steppes". ch.3. "Carla Krail". St. Petersburg - 1832. -39p.
- A. Abdakimuly. History of Kazakhstan from ancient times to the present day. "Republican printing office" - Almaty, 1997. -402p.
- V.A. Moiseev. Dzungar Khanate and Kazakhs in the XVII-XVIII centuries. - Almaty, 1991.-238 p.
- A. Maksheev. Map of Dzungaria compiled by the Swede Renata during his captivity in the Kalmyks from 1716 to 1733. St. Petersburg. 1881.-1 p.
- J. Y. Lee. Were the historical Oirats "Western Mongols"? An examination of their uniqueness in relation to the Mongols // Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines. - 2016. - 47.
- I.V. Erofeeva. Epistolary legacy of the Kazakh right-wing elite 1675-1821. A collection of historical documents in 2 volumes/ Author of the project, introduction, biography of the khan, scientific comments; Composer and responsible editor I.V. Erofeeva. Almaty: JSC "ABDI Company", 2014. - 12 p.
- K. Sh. Hafizova, V. A. Moiseev. Qing Empire and Kazakh Khanate. Second half of XVIII - first third of XIX century. Part 1. - Alma-Ata: Nauka, 1989. - 17 p.
- Sh.M. Ibrahimov. Kazakhs and Oirats: sources and studies. - Almaty, 1998. -528p.
- J.E. Zhappasov is a historiography of Kazakh-Russian relations in the 16th-18th centuries. - Almaty., "Kazakh University" 2014. -7 p.
- P.B. Golden. Nomads and their Neighbors in the Russian Steppe. - Routledge, London. 2003. p 384.

- U.E. Bulag, , & D. Fuerwa, (2022). OIRAT'S BLESSING CULTURE. Kalmyk Cultural Heritage Documentation Project, //University of Cambridge. <https://doi.org/10.17863/CAM.110306>
- K.Sh. Hafizova. Chinese diplomacy in Central Asia. XIV-XIX centuries. - Almaty: Gylym, 1995. 18p.
- D. Gedeeva, K. Naktanov, The History of Kalmyks. Apollo - //University of Cambridge. (2016) Repository. <https://doi.org/10.17863/CAM.18331>
- N.A. Atygaev. The history of the Kazakh khanate. - Almaty: "Izdatelstvo Eltanyam", 2015. - 167p.
- MS. Mukanov. Ethnic territory of the Kazakhs in the 18th - early 20th centuries. Alma-Ata, 1991, - 64 p.
- N. Nisikhat, O. Janim Khan. Kazakh folklore in China: historical songs and legends related to Abylai Khan. Otan tarikh. Vol. 26. Is. 3, pp. 582-593, 2023. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593
- R.S. Alzhanova. The historical significance of the institution of heroism and the tactics of military actions of Kazakh heroes in the Kazakh-Dzungarian wars. Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute. No. 2. - Astana. 2011.-5 p.
- Crisis in Dzungaria and Ablai Khan's growing power in the middle of the 18th century. //E-history.kz. 2014.
- Z. Canik, B. Cadyxan, Karakerey Kabanbay. Almaty: Writer, 1991.-140p.
- I.E. Fisher. Siberian history from the discovery of Siberia to the conquest of all the land with Russian weapons. Saint-Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1774. 631 p.
- G. Sametova, M. Alpysbes. History of Urbanization of Kazakhstan in XVIII-XIX Centuries in the Conditions of Transformation of the Traditional Kazakh Society. //Newsletter of Karagandy University. "History. Philosophy" series. No. 1(89), (2018) ISSN 2518-7236. - Karaganda, 2018. -57 p.
- R.V. Ishmukhambetov. Khan's power and internal "servant" groups in the Bukeev Horde of Kazakhs (according to the archives of Orenburg, Astrakhan and Kazakhstan). //Bulletin of the Orenburg State Pedagogical University. 2020. No. 1 (33). - 90-100pp. <https://doi.org/10.32516/2303-9922.2020.33.9>
- A.K. Akhmet. Khan - the supreme authority of the Kazakh state. "Joshy ulus and palace - at the beginning of Kazakh statehood" //Materials of the International Scientific and Practical Conference (October 10, 2019) / General editor A.K. Muktar, O. Kanai - Almaty, 2019. - 439p./27
- T. Tulebaev. Kazakh-Dzhungarian relations in the works of the pre-revolutionary Russian scientists. //Bylye Gody, 2016, Vol. 41, Is. 3. pp. 753-760.
- P.P. Ivanov. Central Asia and Kazakhstan in the second half of the 18th century. / Trudy Archive of Eastern Manuscripts Institute of Eastern Manuscripts RAN. Vyp. 1. M., 2011.-143p.
- G.F. Miller, "History of Siberia" [History of Siberia]. 3 vols. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1937-2005. Originally compiled in the 1750s. - pp. 545-548.

Авторлар туралы мәлімет

- Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы* – докторант PhD, Шәкәрім университеті КеАҚ
- Байсарина Қымбат Кабидолдина* – тарих ғылымдарының докторы, Шәкәрім университеті КеАҚ
- Байғананова Айгуль Болатовна* – PhD аға оқытушы, Аликхан Университеті, Семей, Қазақстан

Сведения об авторах

- Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы* – докторант PhD, Университет Шакарима
- Байсарина Қымбат Кабидолдина* – доктор исторических наук, НАО Университет Шакарима
- Байғананова Айгуль Болатовна* – PhD, старший преподаватель Alikhan Bokeikhan University, кафедра истории и географии

Information about authors

Nurgazy Kuanysh Amanzholuly – PhD student, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Baysarina Kymbat Kabidoldina – Doctor of Historical Sciences, NJSC Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Baigapanova Aigul Bolatovna – PhD, Senior Lecturer, Department of History and Geography, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Авторлардың үлесі

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – зерттеу тұжырымдамасын, әдіснаманы әзірленді және түпнұсқа мәтінді жазды, қорытындылар жалпы мақала әзірледі.

Байсарина Қымбат Кабидолдина – мақаланы жазуға ғылыми жетекшілік етті, жалпы мазмұны бойынша мәтіндік тексеру жүргізіп, өзгерістер енгізуге көмектесті.

Байгапанова Айгуль Болатовна – мақалада өзгерістер жасауға ұсыныстар берді.

Вклад авторов

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – разработал концепцию и методологию исследования, подготовил оригинальный текст рукописи и сформулировал итоговые выводы.

Байсарина Қымбат Кабидолдина – осуществляла научное руководство подготовкой статьи, провела критический анализ содержания текста и внесла необходимые коррективы.

Байгапанова Айгуль Болатовна – представила предложения по внесению изменений и доработке положений статьи.

Contribution of the authors

Nurgazy Kuanysh Amanzholuly – developed the research concept, methodology and wrote the original text, the conclusions were prepared as a whole article.

Baysarina Kymbat Kabidoldina – provided scientific supervision of the writing of the article, conducted a textual check of the general content and helped to make changes.

Baigapanova Aigul Bolatovna – provided suggestions for changes to the article.

Редакцияға енуі 24.11.2025

Өңдеуден кейін түсуі 26.02.2026

Жариялауға қабылданды 28.03.2026